

Ирена Теодора ВЕСЕВСКА

УДК: 316.663-055.2:27"652"

Изворен научен труд

ЖЕНИТЕ ВО ДОЦНАТА АНТИКА И РАНОТО ХРИСТИЈАНСТВО: ГЛАСОВИТЕ И ДЕЛАТА НА „ЗАМОЛКНАТОТО“ МАЛЦИНСТВО

Крајна содржина

Стиајусој на жение во доцната антика и раното христијанство е инспиративна тема за дебатирање во последните неколку децении. Новиот завет е полн со текстови кои сведочај за вклученоста на жение во ранохристијанските оштини. Во Посланијата на св. Павле тој ги поздравува жение, им се обраќа како соработнички, и се обраќа на една од нив како на закониса, дури една нарекува и Ајос-пол. Овој текст прави еден кус осврт на улогата и позицијата на жение во антиката, кој спореден со подоцнежната анализа на нивното место во ранохристијанскиот свет најдобро ќе покаже дали и колку новата религија влијаела врз нивната, да уопште бидејте еден излизен модерен збор, еманципација. Во контекст на ова, проучуваме и неколку примери на дедикаторски мозаици од археолошките локалитети во Република Македонија.

Клучни зборови: ЖЕНИ, ДОЦНА АНТИКА, РАНОХРИСТИЈАНСТВО, ДЕДИКАТОРСКИ МОЗАИЦИ

Вовед

Прашањето за местото и улогата на жената во доцната антика и раното христијанство досега било поставено и анализирано од различни аспекти. Имајќи ја предвид конзистентната методологија и истражувачката истрајност, се добива впечаток дека сè уште не е постигнат еден општ и целосен поглед за улогата на жената во библискиот свет и библиското опкружување. Во споменатите студии некои, а некогаш и многу, работи недостигаат; најчесто поради идеолошките предрасуди, а често и поради скромното и неадекватно познавање на материјата, како и на историско-социјалниот контекст и верското опкружување во кое таа настанала. Сепак, во последните две децении историјата на жение во раното христијанство е речиси целосно ревидирана: потрагата по женското присуство во досега запоставените текстови или новите наоди преку барањето нови одговори и употребата на поинаква методологија веќе дава резултати. Но, колку општествената улога и статусот на жение навистина се променил со христијанството? Пред да се обидеме да дадеме детален одговор на ова прашање, би требало да направиме осврт на улогата и статусот на жение во античките општества.

Античка Грција

Во Атина се положени темелите на формализираниот пристап кон жената како кон суштество подредено на мажот, прејудизиран и проектиран понижувачки став кој може да го следиме сè до Хомер.¹ Сократ, како што соопштува Платон во „Република“, иако е против поделбата на обврските по полови, сепак, истакнува дека во секоја работа жената е послаба од мажот (Plato, 1956). За Сократовиот ученик Ксенофон, идеална жена е онаа која гледа колку што е можно помалку, молчи колку што може повеќе и прашува уште помалку (Xenophon, 625).

Во своите дела Аристотел му посветува значајно место на семејството, односно на жената, која ја гледа во подредена положба во однос на мажот, односно човекот. Очигледна е второстепената улога на жената, којашто кај него произлегува, пред сè, од неговото сфаќање на општеството во кое жената нема никаква формална улога. Бидејќи животот на политичката држава е врв на социјалниот живот и по природа е посупериорен од семејниот, се подразбира дека мажите имаат предност поради организирањето на политичкиот живот и учеството во него (Aristotle, Politics 1, 2.1259a-b).

Интересно е да се напомене дека Аристотел, во осмислувањето на својата држава, во голема мера бил инспириран од организацијата на пчелите, поточно од матицата, која толку организирано предводи цели роеви пчели, што за Аристотеловата свест, како и за целокупниот тогашен општ контекст, било незамисливо дека тој предводник не е машко, па затоа и ја нарекува Цар на пчелите (βασιλεὺς).

Додека Аристотел ги разгледува местото и улогата на жената во склоп на државата и општата социјално-политичка философија, неговиот современик Демостен, оратор и мислител, за истите прашања зборува во склоп на секојдневието:

Ние имаме куртизани за свое задоволство, проститутки (т.е. млади женски робинки) за секојдневна физичка употреба, сојузи да ни родат лежливимни деца и да бидат верни домаќинки во домашните работи (Demosthenes, 59, 122).

Иако жените живееле повлечено, во кругот на домот и домашните обврски, особено во класичниот свет, евидентно е дека по 3. век пр. н. е. почнуваат да се движат во пошироките општествени кругови.

Одреден број жени се здобивал со основно образование, што во случајов подразбирало: занимавање со атлетика, музичко познавање и читање (Pomeroy, 137). Иако има примери и на жени вклучени и во философијата², тие примери, сепак, би-

¹ На пр.: „нема кај жената ништо достоино за доверба“, Одисеја II, 456; или зборовите со кои сè уште неискусниот Телемах ѝ се обраќа на својата мајка Пенелопа : „Оди во одаите свои и занимавај се со своите работи, (...) Јас сум водачот, управител на домаќинството“, Одисеја 21, 350-354.

² Како на пр. Хипархија, која била философ од редот на циниците и била често гледана со со другот на јавни собири.

ле ретки и учеството на жените во ваквите школи не значело дека тие немале понижувачки и омаловажувачки став кон жената.

Рим

Што се однесува до местото и улогата на жената во Рим, тешко е да се даде рамномерен пресек, било да се работи за слободна жена, ослободена слугинка или робинка. Генерално, може да се следат две етапи: од основањето на Републиката до крајот на 3. и почетокот на 2. век пр. н.е.; и од почетокот на 2. век пр. н.е. до падот на Републиката.

Првата етапа ја карактеризира возвишеното место на семејството во општеството, чија позиција правно ја формулира познатиот римски правник Модестин од средината на 3 век пр. н. е. со дефиницијата: бракот е доживотно заедништво на жената и мажот во сите божествени и човечки права (Самарџиќ, 54).

Оваа дефиниција доаѓа како опомена во време токму кога брачните заедници и семејството почнуваат да ги губат високите стандарди.

Тешко е да се насети вистинската улога на жената во овој процес, пред сè поради недостатокот на материјали, но и поради природата на нејзината положба во општеството.

Живојотој на секоја жена бил ограден со дебела тешина наметната од надворешниот свет и самите жени. Пофалбите на женските доблести биле сметани од надворешниот свет за невкусни, помалку нејрисивојни, бидејќи нејзините таленти и способности добивале израз само во домој (Frascetti, 2).

Сепак, општо познато било дека единствените доблести што требало да ги поседува жената биле скромноста и невиноста. И оние што ги поседувале, и останатите, биле израмнети во однос на ставот дека имаат слаб интелект, попустлив карактер, и воопшто немоќ сметана токму за типично женска карактеристика (Beauchamp, 485-508).

Горе-наведената слабост, сместена и во синтагмата *propter sexus infirmitatem*, служела како појдовна точка за секој, па и правен однос кон жената. И жените и децата, со тоа што машките деца имале предност и најчесто уживале поголема наклонетост, биле под полна власт на таткото – *patria potestas*.

Женските деца останувале во татковиот дом до својата дванаесетта или четринаесетта година, кога се мажеле. Дотогаш веќе ги имале совладано домашните работи, а многу ретко се здобивале и со извесно образование. Дури и девојките од високите општествени слоеви биле лишени од формално образование. Со мажењето, девојките преминувале од доменот на власт на таткото во доменот на власт на сопругот, кој по неговата смрт, во зависност од фамилијарните состојби, можел да

премине или на неговата најблиска фамилија, или повторно кон нејзиниот татко (Rawson, 93-120). Тешката положба на жените, привилегираниот стаус на мажите и изобилството неименувани и нерешени прашања во бракот и општеството, резултирале со многубројни проблеми во бракот кои најчесто завршувале со развод. Сè до христијанската епоха, развод можел да побара само сопругот; а како валидна причина се сметала прељубата од страна на жената (*adulterium, μοιχεία*). Меѓутоа, она што се сметало за прељуба кај жената не било секогаш и прељуба кај мажот. Имено, за прељуба од страна на мажот била сметана врската со мажена жена од ист општествен слој, додека врската со немажена жена од пониска класа или со ослободена робинка не се сметало за прељуба, туку за престап (*stuprum*). Во обратен случај, т.е. кога во истите случаи се работело за жена, сето било сметано за прељуба (Самарџиќ, 88).

Јудаизам

Сфаќањето на местото и улогата на жената во главните текови на јудаизмот, е комплексно прашање на кое е тешко да се даде прецизен и краток одговор, пред сè поради безграничноста на тематиката, како и поради тоа што никој од авторите кои се занимаваат со оваа проблематика не настојувал да даде профил на жената во јудаизмот, туку повеќе настојувале да дадат одговор на конкретни прашања, односно на тековните ситуации кои биле поврзани и со жената. Овој практично-функционален однос кон жената кој е сè уште актуелен, оставил доста траги во граѓата што ни помага да ја ставиме еврејската жена во одреден и препознатлив верски, социјален и правен контекст. Ќе се потрудиме аналитички и синтетички да ги анализираме тие траги и, следејќи ги, да го претставиме она што е главно и суштинско во врска со местото и улогата на жената во јудаизмот. Сето ова во наредната фаза ќе ни помогне појасно да ги согледаме разликите што се јавуваат на ниво на Новиот завет.

Човекој (адам) секој ден треба да изговори три благослови: нека е благословен Оној Кој не ме створил ѝаган, нека е благословен Оној Кој не ме створил жена, нека е благословен Оној Кој не ме створил неук (извесни шексјови ујайуваај на зборој 'роб' месјо изразој 'неук') ... Кој не ме створил жена, бидејќи женише не се обврзани да ги исполнајат зајовегиие (t. Ber. 7.18, 59).

Дадени се многу толкувања на ова место од Талмудот, но повеќето се одликуваат со површност. Текстот во прв план го става изземањето на жената од целосното исполнување на заповедите, што е нејзин недостаток поради нејзината биолошка конструкција, која секогаш не ѝ дозволува да биде подготвена да ја понесе радоста на целата Тора, т.е. заповедите (Самарџиќ, 48).

Еврејскиот човек (адам), кој го поминал чинот бар, *байи мицва*, не е лишен од тоа задоволство. Значи, изразот *адам*, подразбира, пред сè, полнолетен Евреин кому му се дадени задоволството и благословот секогаш да може да ја понесе целата Тора и сите нејзини заповеди поединечно.

Во случаите кога се зборува за обврските на другите кон Тората, т.е. заповедите, се употребуваат други изрази, како што се на пример: жена, слуга, момче итн.

Јосиф Флавиј, тргнувајќи од веќе воспоставеното сфаќање дека светот е создаден и воспоставен врз хиерархискиот принцип по кој човекот, адам, владее и управува со жената; додава дека жената во јудаизмот е должна секогаш да го слуша мажот (Flavius Josephus, 2. 201). Во подоцнежните мидраши³ некаде се јавува мислата дека еден од Десетте заповеди (четвртиот) ѝ е директно упатен на Ева, ставајќи ѝ до знаење дека нејзиниот маж владее со неа, но не е сосема јасно дали таа потчинетост е резултат од нејзиниот грев или е причина за него. Како и да е, женската потчинетост се вклопува во Божјиот космички поредок, како што се верувало. Меѓутоа, се добива впечаток дека литературата од периодот на раниот јудаизам повеќе настојува жената да ја прикаже во негативна светлина, т.е. да ги истакне нејзините негативни карактеристики и склоности отколку да укаже на нејзината потчинетост. Само во една единствена пригода на жената ѝ се дава еминентно место: во посмртните поворки, но дури и тогаш поради тоа што „од жената е гревот и поради неа сите умираме“ (Самарџиќ, 49).

Жената во раното христијанство

Новозаветните евангелија, создадени кон последната четвртина на 1 век н.е, сведочат дека жените биле меѓу првите следбенички на Исус; неговите ученички Марија Магдалена, Јоана и Сузана го придружувале во Неговите проповеди (Лука 8, 1-3); им се обраќал на жените и во јавност и на само, учел од нив (Марко 7, 24-30; Матеј 15, 21-28). Исус бил чест гостин во домот на Марија и Марта (Лука 10, 38-42) и имал обичај да проповеда и да јаде еднакво со жени како и со мажи.⁴

Токму Марта е онаа која прва исповеда дека Исус е „Христос Син Божји“ (Јован 11, 27), што ја прави образец за сите подоцнежни исповедници, и тоа поистакнат од самиот апостол Петар (Самарџиќ, 263). Кога еден од Неговите машки апостоли го предава (Јуда), а другиот се одрекува од Него (Петар), жените биле тие што останале цврсти и верно го следеле до крстот (Марко 15, 40-41; Матеј 27, 55-56; Лука 23, 49; Јован 19, 25).

Мироносците на гробот биле први сведоци на Воскресението, односно прва меѓу нив Марија Магдалена (Матеј 27, 61; Лука 24, 1-11).

³ Мидраш е термин што се однесува на компилација од коментари на Танакот.

⁴ Тој за разлика од тогашните рабини, слободно и самостојно ги учи жените и се наоѓа сам во нивно присуство, што претходно се сметало за скандалозно и неприфатливо (Самарџиќ, 257).

*Тоа беа Марија Магдалена, и Јоана, и Марија, мајка на Јаков;
и дружините кои ишоа го кажаа на апостолите (Лука 24, 10).*

Во склоп на Христовата мисија, жените се еднаков субјект на проповедите, пораките и исцеленијата. Во тој контекст, дури 22 текста од евангелијата сведочат за таа дејност.

Да се вратиме уште еднаш на жените кои го следеле Исус. Хенгел првиот кој укажува дека текстовите на Лука (Лука 8, 1-3) и Марко (Марко 15, 40-41) покажуваат дека жените биле засебна, автономна група во склоп на апостолската група (Hengel, 1963, 243-256). Тие жени го следат Исус во неговата мисија, на патот од Галилеја до Ерусалим. Таквата врзаност сигурно била новина за тогашниот верски, општествен и културен живот. Било незамисливо за тогашниот јудаизам учителот да има жени - ученички, или уште пострашно и скандалозно жени кои го следат по целата земја (Самарџиќ, 243/4).

Она што е единствено во врска со жените што го следеле Исус е фактот што традиционалната улога на гостопримството и услужноста од страна на неговите следбенички била гледана како начин и средство да ѝ служат не само на својата билешка фамилија, туку и на духовната заедница. Прифаќањето да бидат Исусови ученички за нив не значело откажување од традиционалните улоги, туку вдахнување ново значење и нивна важност, со повисока цел и смисла (Whitington, 118).

Никој во рамките на новозаветните списи не им посветува толку простор на жените колку апостол Павле. Историчарите забележале дека во антиката нема ниту еден друг документ во кој во поздравниот дел се споменуваат толку жени колку во едно од најзначајните Павлови посланија: Посланието до Римјаните, гл. 16; како и во посланијата до Галатјаните, гл.3; Ефезјаните, гл.5; Првото послание до Коринтјаните, гл. 7, 11 и 14; Првото послание до Тимотеј, гл.2 и Второто послание до Тимотеј, гл.4.

Археолошките податоци кои директно или индиректно сведочат за местото, улогата и вклученоста на женската популација во ранохристијанската црковна организација на територијата на денешна Република Македонија се ретки и токму затоа уште повредни. Пред сè, специфичноста на проблемот бара максимална претпазливост во интерпретацијата и атрибуирањето на материјалните остатоци. Сфаќајќи ја тежината што ја носи секој обид за расветлување на вистинската контекстуална поставеност, сепак, овде ќе се обидеме да презентираме три натписи што директно се однесуваат на т.н. „женско прашање“. Се работи за две дедикаторски мозаични полиња инкорпорирани во павиментскиот аранжман од првата фаза на Филиповата базилика во Стоби и еден од факониконот на Јужната базилика на Плаошник во Лихнид. Подот во Филиповата базилика е прилично оштетен, но според сочуваните делови и со технички опсервации може да се заклучи дека сите полиња изгледаат како засебни делови вклопени во една целина.

Првиот натпис е изведен во северозападниот агол од првото поле со мозаична декорација, изведено во јужниот брод на базиликата.

ΥΠΕΡ[...]	υπέρ ευ[χῆν]	поради завет
ΤΗΣΜΑ[...]	τῆς μα[τρώας]	од матроната
ΝΕΥΛΑΒ[...]	η ευλαβ[εστά]	најпобожната
ΤΗΔΙΑΚ[...]	τη διακ[όνισσα]	ѓакониса
ΤΗΝΕΞ[...]	τήν ἐξέδραν	ја поплучи exedra-та
ΕΨΕΦΩ[...]	ἐψήφω[σεν]	со мозаик ⁵

Вториот натпис се наоѓа на долниот дел од третото мозаично поле инкорпориран во декоративниот аранжман. Во натписот се споменува Перистерија или Перистерijas како донатор на мозаичното поле, иако експлицитно не е назначено.

ΥΠΕΡΕΥΧΕΣ	υπέρ εὐχῆς	поради завет
ΕΠΟΙΕΣΕ[Ν]	εποίησεν	го направи
[Π]ΕΡΙΣΤΕ[...]	Περιστέρ[ρια]	Перистерија ⁶

Двата натписа не претставуваат невообичаена тенденција по својата форма, бидејќи припаѓаат на огромниот корпус дедикаторски натписи пронајдени на поширока територија (Rendić – Miočević, 31-37; Цветковић – Томашевић, 32; Јанакиевски, 73, сл.2; Битракова – Грозданова, 52, сл.21; Buzov, 45-64), но релацијата меѓу носителите на донацијата и избраното место за поставување на мозаикот е помалку невообичаена. Имено, ако го земеме фактот дека сите три персони инсигнирани на натписите се жени,⁷ од една страна, и фактот што двата натписа и мозаиците кои се проследени до нив се поставени во јужниот брод на базиликата, од друга страна, се наметнува прашањето зошто избор на ваква „неканонска“ локација.

Ранохристијанските базилики и храмови доследно ја следат половата сегрегација, која, како што видовме, во античкото општество има длабоки корени, па и покрај револуционерноста на „новата религија“ се наметнала во нејзините главни текови. Во тој поглед, во јужниот (десен) кораб, како и во централниот на наосот влегуваат мажите, додека северниот (лев) кораб е наменет за жените.⁸

⁵ Wiseman, Mano – Zissi, 397.

⁶ Wiseman, Mano - Zissi, 399.

⁷ Полот на Перистерија со сигурност не е потврден, бидејќи истото име се наоѓа во триклиниумот на Куќата на Перистерија, а таа просторија е определена како машка. Wiseman, Mano – Zissi, 399 сметаат дека Перистерија е машко име, но подоцна истата констатација ја дискутираат со претпазливост.

⁸ Символизмот на страните се поврзува со двете групи антагонистички принципи: машкоста, активноста, денот, божественоста и иднината поврзани со десната страна, односно јужно; и женственоста, пасивноста, ноќта и минатото поврзани со левата страна, односно северно (Chevallier, Gheerbrant, 115/116)

Токму затоа изненадува присуството на овие натписи во јужниот брод. Првата фаза од мозаичната декорација на Филиповата базилика, врз база на нумизматичките наоди, се датира во втората четвртина или средината на 5 век (Василкова – Мидоска, 48).

Прашањата дали овој раритет е поврзан со можните силни неортодоксни учења што токму во овој период земаат голем замав низ целата Империја,⁹ или е само практичен одговор на замислениот аранжман во овој дел од базиликата, засега остануваат отворени. Познати се и случаи при што жените кои се истакнале со својот аскетизам и посветеност на христијанството добивале статус на *йочесни мажи* бидејќи ги елиминирале физичките и општествени карактеристики што ги правеле инфериорни.¹⁰

Последниот мозаик со заветен натпис се наоѓа во гакониконот на Јужната базилика на локалитетот Плаошник. Во средишниот дел на просторијата, опколен со штит од црни и бели триаголници, во кружно поле стои четворореден натпис, дополнет со два бршленови листа во долната зона.

ΥΠΕΡΜΝ	Υπὲρ μνήμης	во спомен
ΗΜΗΣΤΗΣΟ	τῆς Σοσίας Παύλας	на гаконисата
ΣΙΑΣΠΑΥΛΑ	τῆς διακόνου	Сосија Паула ¹¹
ΣΤΗΣΔΙΑΚ		
Ο ΝΟΥ		

Како заклучок. Положбата на жената во доцноантичкото општество, генерално, без разлика дали зборуваме за Атина, Рим или Јудеја, била второстепена и подредена. За најголеми женски доблести биле сметани скромноста, верноста и посветеноста кон домот, а секоја јавна работа или обврска била строго наменета за машката популација. Вклученоста на жените во јавниот или политичкиот живот во доцноантичкото општество едвај можеме да ја посочиме преку неколку единечни примери. Овој однос драстично се менува со појавата на христијанството. Имено,

⁹ Петтиот век е време на големи превирања и кулминација на многу од ранохристијанските секти, еден век пред појавата на „цврстата рака“ на Јустинијан и неговиот закон за Халкедонска вероисповед. Гностицизмот и неговите школи предизвикуваат најмногу контраверзии во поглед на третирањето на жените во своите редови: од тоа дека гностичките учења се „ултимативно мизогинистички до екстрем“ (види Perkins, 2002, 2005; King, 2000; Burger, 2005 и др.), до тоа дека основното начело на гностицизмот дека сè од материјална природа е несовршено, всушност ја минимизира половата сегрегација; дозволувајќи, притоа, поголема вклученост на жените во учењето и литургијата (Pagels, 1979; 1988; 2003).

¹⁰ Cloke, 1995; како што е случајот со маченичката Перпетуа.

¹¹ Filippova, S., Examples of Early Byzantine Plastics and Capitals from Macedonia with applied inscriptions / or letters, SYSTATIS 7, p. n. 5 <http://www.systasis.org.mk/arhiva.asp>

како што дознаваме од текстовите на евангелистите и апостол Павле од Новиот Завет, жените биле меѓу првите следбенички на Исус, биле еднаква целна група на неговите проповеди, и во неколку наврати имаат првостепена улога во клучните настани во евангелијата (препознавањето на Марта, жените околу Крстот, мироносиците на Гробот).

Двата дедикаторски натписа во мозаични полиња, пронајдени во јужниот брод на Епископската базилика во Стоби, со посвети од „најпобожната ѓакониса“ која поради завет од матроната ја поплочила еxedra-та со мозаик, и Перистерија, како и оној на ѓаконисата Сосија Паула од Лихнид, фрлаат дополнителна слика на положбата на жените во црковната организација од средината на 5 век.¹² Заветниот натпис од „најпобожната ѓакониса“ сведочи за сè уште развиено и активно женско свештенство кое одржувало непрекинати врски со муниципалната елита (матроната, во случајов) која ја практикувала новата религија. Од друга страна, со оглед на тоа што трите инсигнирани личности (вклучувајќи ја тука со доза на претпазливост и Перистерија) се жени, импонира фактот што натписите се сместени во јужниот брод на базиликата, простор толку јасно окарактеризиран по сите црковни канони како „машки“. Во сегашниот степен на истраженост, прерано е да инсинуираме каква било поврзаност со постоење на други, „неортодоксни“ учења во самиот град. Можеби поставеноста на мозаиците пред очите на мажите при литургијата, била начин да се остави мемориски белег за овоземската минлива, но, сепак, доволна, моќ на нарачателките на мозаиците.

---

¹² Црковниот чин ѓакониса се појавува во ранохристијанските документи: актите на Никејскиот собор каде што е објаснета нивната клеричка поставеност; Олимпија, една од блиските соработнички и поддржувачи на цариградскиот архиепископ Јован Христором, била позната како богата и моќна ѓакониса во 5 век (Kaggas, 272–316). Ѓаконисите имале и литургиски и проповеднички функции: подготвување на катихумените, асистирање при крштевањето на жените и воведување на жените во црквата. Меѓутоа, до крајот на 5 век на Запад веќе ја губат својата функција, додека во Источната црква опстојуваат до 7 век (Olsen, 22, 25, 27, 29, 41, 53, 58, 60, 70).

Литература

Антички избори

- Aristotle (1999). *Politics 1, 2*. Kitchener: Batoche Books.
- Demosthenes (1992). *Apollodoros against Neaira: (Demosthenes) 59*. Warminster, England: Aris & Phillips.
- Flavius Josephus (1892). *Flavii Iosephi opera*, ed. B. Niese, Berlin: Weidmann.
- Homer (1961). *Odiseja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Plato (1956). *The Republic*. New York: Oxford University Press.
- Xenophon (1943). *Within The Home*. The Greek Reader. NY: Doubleday.

Секундарна литература

- Beauchamp, B. J. (1976). Le vocabulaire de la faiblesse feminine dans les textes juridiques romains du troisieme et quatrieme siècle. *Revue historique du droit francais et etranger*. 54
- Burger, G. C. (2005). *The Gnostic View of the Feminine*. New Media Ministries.
- Buzov, M. (1990) Prilog poznavanju osobnih imena sa mozaičkih natpisa u Jugoslaviji. *Prilozi 7* (Zagreb)
- Chevallier, J. et Gheerbrant, A. (1983). *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Cloke, G. (1995). *This Female Man of God: Women and Spiritual Power in the Patristic Age, AD 350–450*. London: Routledge.
- Fraschetti, A. (2001). *Roman Women*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Hengel, M. (1963). *Maria Magdalena und die Frauen als Zeugen. Abraham unser Vater*. Leiden/Köln: Brill.
- Karras, V. A. (2004). Female Deacons in the Byzantine Church. *Church History* 73.
- King, K. L. (2000). *Images of the Feminine in Gnosticism*. Philadelphia: Fortress Press.
- Olsen, J. E. (1992). *One ministry many roles: deacons and deaconesses through the centuries*. Concordia scholarship today. St Louis: Concordia Publishing House.
- Pagels, E. (1979). *The Gnostic Gospels*. New York: Vintage Books.
- Pagels, E. (1988). *Adam, Eve and the Serpent*. New York: Vintage Books.
- Pagels, E. (2003). *Beyond Belief: The Secret Gospel of Thomas*. New York: Vintage Books.
- Perkins, P. (2005). "A Gnostic Gospel? Title and Genre in the Nag Hammadi Collection," *ARC*. Special Issue: Festschrift for Frederik Wisse. Montreal: McGill University.
- Perkins, P. (2002). Gnosticism and the Christian Bible, in Lee M. McDonald and Peter W. Flint (eds.). *The Canon Debate*. Peabody, MA: Hendrickson, pp. 355-71.
- Pomeroy, S. (1984). *Women in Hellenistic Egypt, From Alexander to Cleopatra*. New York:

- Schocken Book.
- Rawson, B. (ed.) (1986). *The Family in ancient Rome: new perspectives*. New York: Cornell University Press.
- Rendić - Miočević, D. (1985). *Od prvih početaka do kraja antičkog razdoblja, Katalog izložbe*. Zagreb: Pisana riječ u Hrvatskoj.
- Whitington III, B. (1984). *Women in the Ministry of Jesus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiseman, J., Mano - Zissi, Dj. (1971). Excavations at Stobi, 1970, *AJA* 75, no.4.
- Wiseman, J., Mano - Zissi, Dj. (1973). Excavations at Stobi, 1972, *AJA* 77, no. 4.
- Бигракова-Грозданова, В. (1975). *Сѡарохристијански сѡоменици во Охридско*. (Охрид).
- Василкова-Мидоска, А. (2007). Античките мотиви на мозаиците во Стоби - патишта, влијанија, релации (магистерски труд одбранет на Филозофски Факултет, Скопје).
- Јанакиевски, Т. (1980). Мозаикот на подот во централниот брод на ранохристијанската базилика кај локалитетот "Суви Ливади", с. Доленци - Битола, *Маѡеријали XVIII*. (Београд).
- Самарѡић, П. (2007). *Жена у свеѡлу Библије и библијскоѡ времена*. Београд - Требиње: Епархија Захумско - Херцеговачка и Приморска.
- Свето писмо (Библија) (2007). Стариот и Новиот завет (прев. Санде Тодоровски).
- Филипова, С. Примери на рановизантиски пластика и капители од Македонија со аплицирани натписи/или букви. *SYSTASIS 7* <http://www.systasis.org.mk/archiva.asp>
- Цветковић - Томашевић, Г. (1978). *Рановизанѡијски ѡодни мозаици: Дарданија, Македонија, Нови Еѡир*. Београд: Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности.